

## SUMMARY

State institutions' attack on protestant organizations, believers persecution and the attempts to demonstrate "well-being" of religion questions in the USSR to the world society is distinctive for 1970-80.

*В.В. Марчук*

## ПОЛІТИКА ОБМЕЖЕНЬ ОСОБИСТИХ ПІДСОБНИХ ГОСПОДАРСТВ В КІНЦІ 50-Х – ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХХ СТ.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Одним з найбільш динамічних і суперечливих періодів повоєнної радянської історії є кінець 50-х – перша половина 60-х років. Затухання "відлиги", зміни економічних орієнтирів, викриття одного і поступове формування іншого культу особи, політична криза і, нарешті, усунення Хрущова від влади – факти, які не знаходять однозначної оцінки і досі.

Серед факторів загострення соціально-економічної ситуації в цей період одне з визначальних місць займала неадекватна політика влади на селі. Чекаючи надто багато від рішень, прийнятих після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, які призвели до деякого покращення стану сільського господарства, вище партійне керівництво держави почало схилитись до необґрунтованих оцінок стану сільськогосподарського виробництва. Зокрема, це мало прояв в появі утопічних планів зростання аграрного виробництва, змаганні з США в виробництві сільськогосподарської продукції, планах будівництва комунізму за 20 років.

Ці фактори справляли безпосередній вплив на бачення владою подальших перспектив розвитку особистих підсобних господарств (далі – ОПГ). Формуються відверто утопічні плани в найближчий час їх ліквідувати і перейти до задоволення потреб сільського населення за рахунок усупільненого виробництва колгоспів і радгоспів. Втрата реалізму в оцінці шляхів і темпів розвитку сільського господарства в умовах зростання волюнтаристичних тенденцій у владній верхівці призвела до ескалації негативних оцінок особистих господарств (як гальмівного елементу розвитку громадського сектору), до бажання штучно прискорити процес їх зникнення за допомогою адміністративних методів.

Упродовж 1958-1964 років кроки по створенню економічних умов для поступового зменшення присадибного сектору, вдосконалення економічної мотивації праці колгоспників все більше витіснялись адміністративними методами, характерними для сталінських часів.

Деяке зменшення економічної ролі підсобних господарств, що мало місце в другій половині 50-х років внаслідок пожвавлення темпів зростання громадського виробництва було оцінено неадекватно і нереалістично. Партійно – радянське керівництво держави піддалося гіпнозу "самообману" [1.-С.82], переконуючи себе і інших в тому, що ОПГ швидко втрачають своє значення, поступаючись місцем громадському господарству [2]. Такі висновки ґрунтувались на досить односторонньому аналізі економічної ситуації. В якості аргументу для згортання особистих господарств використовувались дані про товарне виробництво, зростання питомої ваги колгоспів і радгоспів в поставках продукції державі. Такі ж факти, як відомості про валову продукцію ОПГ, частку їх товарної продукції на колгоспних ринках, в більшості випадків ігнорувались.

М. Хрущов, інші представники вищого керівництва в приклад брали досвід кращих колгоспів Одеської, Кримської, ряду інших областей, де в зв'язку з швидким нарощуванням темпів виробництва колгоспники самі відмовились від присадибних

господарств, оскільки отримали можливість забезпечувати себе необхідною продукцією з громадського сектору [3.-С.121]. Але ці колективні господарства були скоріше винятком з правил. В більшості інших ситуація була протилежною: хронічне невиконання планів, недосконала система оплати праці, низькі державні заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію і т.д. За таких умов саме підсобні господарства все ще залишались головним годувальником селян.

Влада ігнорувала думки багатьох науковців та фахівців. В квітні 1962 р. позаштатний консультант сільгоспвідділу ЦК КПРС, економіст-аграрник Н. Іцков доповідав М. Хрущову, що в кінці 1959 р. особисті господарства колгоспників виробляли від 50 до 80% валової продукції м'яса, молока, яєць, овочів, картоплі (натомість з 1953 по 1959 роки частка громадських господарств в виробництві цієї продукції збільшилась лише на 2-5%), і робив висновок, що треба буде як мінімум 8-10 років для витіснення виробництва ОПГ по цих продуктах і переходу до задоволення потреб в них за рахунок громадського господарства. Науковець зазначав також, що постановка питання про скорочення, а тим паче - ліквідацію особистих господарств є передчасною і в психологічному плані, оскільки нервує сільське населення [1.-С.82].

Початок відкритого обговорення необхідності зменшення неефективного присадибного господарства відноситься до 1958 р. Вже на грудневому (1958 р.) Пленумі ЦК КПРС, де обговорювались підсумки розвитку сільського господарства за 5 років, було поставлене питання про скорочення розмірів присадибних ділянок і чисельності худоби в робітників радгоспів. “Наявність великої присадибної ділянки і худоби в особистій власності, – стверджував М. Хрущов в доповіді на Пленумі, – стало серйозною перепоною на шляху розвитку виробництва”. На його думку, радгоспи настільки зміцніли, що мають можливість забезпечити всіх своїх робітників сільськогосподарською продукцією. Посилаючись на ініціативу робітників і службовців передових радгоспів, він запропонував поступово скорочувати присадибні наділи і скупляти в робітників худобу [2].

На Пленумі було підняте і питання особистих підсобних господарств колгоспників, правда в іншому аспекті. Нарікаючи на те, що прибуток, отримуваний колгоспниками від ОПГ, складає поки що значну частку бюджету колгоспної сім'ї, М.Хрущов запропонував активно використовувати досвід своєї малої батьківщини – села Калинівки Хомутовського району Курської області по поступовому неадміністративному скороченню особистих господарств шляхом закупівлі у колгоспників всієї худоби, переведення її на колгоспні ферми і забезпечення її колишніх власників необхідною кількістю сільськогосподарської продукції за рахунок громадського виробництва [1.-С.80]. Постанова Пленуму не містила ніяких рекомендацій щодо ОПГ, однак подальше нагнітання атмосфери в пресі, тон виступів вищих посадових осіб держави явно провокували активні обмежувальні заходи.

Ідея скорочення особистих господарств отримала подальший розвиток в формі активізації пропаганди боротьби з “нетрудовими доходами” [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1842.-Арк.6] (під якими влада розуміла в тому числі і прибутки від ОПГ) і залишками “приватновласницьких пережитків” [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.2087.-Арк.84]. Зокрема, в 1959 р. на шпальтах газет розпочалась ідеологічна кампанія по боротьбі з “спекуляцією” і “помідорною лихоманкою”. Поодинокі випадки перетворення присадибних ділянок на джерело отримання великих грошових прибутків були використані як привід для початку боротьби з так званою “присадибною мозоллю” [5].

Практичні дії по скороченню особистих господарств почались в 1958 р. майже одночасно з обговоренням проблеми на теоретичному рівні і продовжувались до усунення Хрущова від влади. Тиск на ОПГ в цей час відбувався у таких формах:

- 1) обмеження присадибного землекористування сільського населення;

- 2) масова напівпримусова закупівля худоби в особистих господарствах;
- 3) впровадження обмежень постачання особистої худоби населення кормами.

Обмеження з боку владних органів присадибного землекористування мали прояв в досліджуваній період як в активізації охорони громадських земель від розбазарювання (що проводилась і раніше, але не в таких масштабах), так і в примусовому скороченні землекористування.

Разом з вилученням земельних прирізків, виявлених при чергових перевірках відповідності землекористування статутним нормам [4.-Ф.1236.-Оп.10.-Спр.28.-Арк.37], влада з 1959 р. розпочала скорочення визначених Статутом розмірів присадибних наділів. Особливо активізувався цей процес після доповіді М. Хрущова на січневому Пленумі ЦК КПРС 1961 р. В ній особливий акцент було зроблено на суттєвому скороченні і уніфікації землекористування неколгоспного населення, яке проживало у сільській місцевості і, на думку влади, користувалось надто великими ділянками [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1998.-Арк.16]. У відповідності до цих рішень були проведені суцільні перевірки по уточненню розмірів присадибного землекористування цих категорій населення.

Їх результатами стало проведення місцевими органами суцільної уніфікації і зменшення землекористування: робітників, службовців, сільської інтелігенції – у межах до 0,15 – 0,25 га (раніш – 0,25-0,4 га) [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1842.-Арк.104]. На виконання постанови лише у Запорізькій області було відрізано 4 тисячі гектарів землі у 16,9 тис. господарств робітників, службовців, іншого сільського населення, що складали 1/3 загальної кількості цих господарств [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1842.-Арк.105]. Подібних, але в дещо менших розмірах маніпуляцій зазнали і присадибні наділи колгоспників. В цілому в результаті таких дій впродовж 1958-1962 років земельні і посівні площі в особистих селянських господарствах скоротились до рівня 1940 р. [6.-С.87].

Напівпримусові закупівлі особистої худоби, як одна з форм тиску на особисті господарства, були тісно пов'язані як безпосередньо з курсом держави на скорочення особистих господарств, так і з загальною економічною ситуацією в сільському господарстві в цілому.

Найвагомішим фактором зростання тиску можна вважати політичні заяви керівництва держави щодо необхідності продажу власної худоби на колгоспні ферми, аргументовані піклуванням про “звільнення колгоспників від малопродуктивної праці в підсобних господарствах” [2]. При цьому, за зразок брався досвід найбільш прогресивних колгоспів, що змогли забезпечити сільське населення необхідними продуктами харчування [7.-С.133].

Влада орієнтувала колгоспи і радгоспи на перейняття цього позитивного досвіду, проведення роз'яснювальної роботи серед колгоспників [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1538.-Арк.13], на розробку заходів по забезпеченню колгоспників, що здали худобу, молокопродуктами і м'ясом. При цьому не бралось до уваги те, що абсолютна більшість громадських господарств була не готова за своїми організаційними і виробничими параметрами до їх здійснення. Самі партійні органи визнавали передчасність переходу колгоспів на задоволення потреб своїх членів в тваринницькій продукції, оскільки це ставило під загрозу виконання ними планів виробництва. Зокрема, за даними Запорізького обкому КПУ в області не було жодного колгоспу, де б можна було застосувати цей досвід [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1538.-Арк.19]. Тому колгоспам області вже в 1958 р. було заборонено брати на себе будь-які зобов'язання щодо постачання молоком господарств селян, які здали худобу [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.134].

Другим за важливістю фактором, який стимулював впровадження закупівель, була загальна економічна ситуація в державі, зокрема прийняття семирічки і розгортання в 1957-1958 рр. змагання з США по виробництву сільськогосподарської

продукції. Вже в ході підготовки матеріалів до семирічного плану в частині поголів'я худоби більшість районів запланувала збільшення поголів'я худоби на колгоспних фермах до 33% [4.-Ф.1236.-Оп.10.-Спр.15.-Арк.161]. Забезпечити таке зростання за рахунок природного приплоду громадської худоби було неможливо. Вимоги стрімкого, за будь-яку ціну, нарощування валових показників в громадському тваринництві, в умовах нездатності більшості громадських господарств їх виконати за рахунок власних ресурсів, підштовхували органи влади до ініціювання збільшення планів закупівель худоби в особистих господарствах населення, як одного з заходів виконання семирічки.

Вже з другої половини 1958 р. перед органами влади на місцях було поставлене цілком конкретне завдання активізації контрактації і закупівель худоби для забезпечення збільшення поголів'я [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1963.-Арк.107]. Це дозволило районам і окремим господарствам відкрито брати курс на виконання забор'язань за рахунок закупівлі худоби в особистих господарствах селян [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.1], що надало цьому процесу масового характеру.

Матеріали Державного архіву Запорізької області дають можливість зробити висновок про те, що більша частина сільських районів вже в 1958-1959 рр. планувала за короткий час збільшити кількість громадської худоби за рахунок закупівель на третину чи навіть наполовину [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1538.-Арк.10,36,51]. Окремі колгоспи Мелітопольського, Приморського, Пологівського районів Запорізької області вже з 1958 р. розпочали в масовому порядку закуповувати корів у селян [8]. Планові норми закупівель декілька разів переглядались у бік збільшення [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1538.-Арк.33], а сам процес контрактації і закупівель був взятий під строгий контроль обласних і районних партійних органів [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1842.-Арк.60]. Завдяки проведенню закупівель деякі колгоспи за 1959-1960 рр. збільшили поголів'я громадських тварин в 2 рази [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1839.-Арк.12].

Незважаючи на декларації державного керівництва про строгу добровільність закупівель худоби [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1538.-Арк.19], а також систематичні перевірки партійними органами дотримання принципу добровільності, авральні методи їх здійснення породжували масу зловживань. На початок 1959 р. факти порушень принципу добровільності при закупівлі худоби були виявлені в цілому ряді областей України [10]. Виявлялось, що частина колгоспників не задоволена напівпримусовими методами проведення закупівель, бажає повернути своїх корів [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.101-102]. Були виявлені факти затримання виплат за здану худобу, або й повної невиклати коштів [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1865.-Арк.35].

Зважаючи на великий резонанс цих явищ, появу численних скарг сільського населення на дії місцевої влади по закупівлях, в 1959 р. в областях і районах, на загальних зборах колгоспників на вимогу центру почались обговорення статті "Правди" "Проти шкідливої поспішності в закупівлях..." [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.102], що торкалась питання порушення добровільності. 3 березня 1959 р. в постанові ЦК КПУ "Про перекидання і факти адміністрування при проведенні закупівель..." [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.132] вказувалось на серйозні помилки, допущені партійними, радянськими органами, головами колгоспів і директорами радгоспів при закупівлі худоби в ОГП.

У результаті частину закупленої худоби колгоспам довелося повернути. В деяких районах було повернуто до половини закуплених корів [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.102]. Але, зважаючи на поблажливе ставлення з боку вищих органів влади до окремих фактів порушень в ході реалізації планів, ніяких реальних заходів по ревізії принципів дії системи закупівель не було прийнято, а завищені планові норми не були переглянуті. Перегиби при закупівлі худоби залишались і надалі, не зважаючи на періодичний вихід в світ державних рішень, що засуджували авральні методи закупівель худоби [11]. Реалії соціалістичної буденності, коли за невиконання

планів і завдань по контрактації і закупівлях голови колгоспів, районні працівники отримували догани [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1712.-Арк.92] або й знімалися з посад, не сприяли збереженню економічно зважених і розумних підходів до здійснення економіко-господарського керівництва на місцях.

У результаті проведення заходів по масових закупівлях худоби у населення на 1963 р. в особистому користуванні знаходилося великої рогатої худоби і корів менше, ніж в 1951 р. Приблизно 40% дворів не мали корів зовсім, бо для їх утримання не існувало умов [6.-С.88].

На стан особистого тваринництва в 1958-1964 рр. великий вплив справляла також ситуація з кормами, що склалася в сільському господарстві в досліджуваний період. Штурмовщина по виконанню державних планів мала безпосереднім результатом проведення державою заходів по забезпеченню зростаючого (в тому числі внаслідок проведення закупівельної кампанії) поголів'я громадської худоби необхідною кількістю кормів. Виходячи з цього, з 1958 р. почали вводитись призабуті з 40-х років заходи по забезпеченню необхідної громадському господарству кормової бази, більшість яких безпосередньо вдаряла по інтересах особистих господарств селян. Серед таких заходів в 1958-1963 рр. слід виділити:

- заборони на продаж і видачу на трудовні кормів колгоспникам до виконання планів забезпечення кормами громадського поголів'я [4.- Ф.102.-Оп.3.-Спр.1510.-Арк.111];
- заходи по додатковому нагромадженню кормів в громадському секторі виробництва, посилення контролю за використанням кормів в громадському господарстві;
- заборони користуватись вигонами і випасами [1.-С.91];
- скорочення натуроплати на трудовні для колгоспників, особливо по зерну, кормових культурах [3.-С.121];
- боротьба проти згодовування хлібопродуктів особистій худобі [1.-С.91].

Впровадження на практиці першого з зазначених заходів по суті означало кардинальне зменшення з боку громадського господарства постачання ОПГ кормами. Продаж населенню зернофуражу, жмиху, інших кормів був припинений ще в 1958 р. [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1680.-Арк.121], і ці заборони діяли фактично до зміщення з посади М.Хрущова. Динаміка скорочення видач на трудовні кормів в кінці 50-х – початку 60-х років теж проглядалась дуже явно. Впродовж 1958-1965 років видачі селянам продуктів на трудовні скоротились по зернових на 39%, по овочах і картоплі на 38%, по сіну і соломі – на 37% [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1510.-Арк.46-47; 3.-С.57].

Заходи додаткового нагромадженню кормів, які розроблялись в цей час, передбачали повне використання рослинності, що годилась на корм, включаючи соломку, сухі стебла кукурудзи, кошики соняшнику, пожнивні залишки, різнотрав'я, бур'яни [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1680.-Арк.93] і строгу звітність у їх використанні [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1510.-Арк.111]. В руслі цих заходів слід розглядати також заборони селянам користуватись громадськими вигонами і випасами, що на думку влади мало відчутно збільшити громадські кормові ресурси.

Одночасна реалізація цих заходів позбавляла селянські господарства важливих джерел кормозаготівель. Режим економії кормів носив перманентний характер [4.-Ф.102.-Оп.3.-Спр.1865.-Арк.40-45; Спр.1898.-Арк.14] і значно ускладнював ведення тваринництва в ОПГ.

Відчутний негативний вплив на особисте тваринництво мала розпочата в 1959 р. кампанія по боротьбі проти згодовування хлібопродуктів особистій худобі [3.-С.55]. Вона стосувалась в більшій мірі міського населення, що утримувало худобу, однак її реалізація відчутно торкнулась і сільського населення, особливо – у приміській зоні.

В цілому, обмежувальні заходи щодо ОПГ не досягли наміченого результату.

Кампанія закупівель, скорочення кормопостачання особистого тваринництва, інші обмежувальні заходи призвели до скорочення поголів'я худоби в особистих господарствах. Обмежувальні заходи щодо кормів мали наслідком зростання тіньових процесів в сільському господарстві. Обмеження легальних шляхів надходжень кормів до ОПГ вело до збільшення розкрадання [4.- Ф.102.-Оп.3.-Спр.1998.-Арк.17]. Зокрема, в 1964 р. в колгоспах Львівської, Миколаївської областей в середньому на господарство колгоспника було вкрадено: сіна – 85-100 кг, соломи – 110-140 кг [3.-С.57]. Заходи влади по обмеженню ОПГ мали і негативні соціальні наслідки – зростання незадоволення сільського населення політикою держави, появи і посилення в суспільстві відчуття спонтанності і непослідовності впроваджуваних заходів.

Разом з тим, завдання кардинального скорочення ролі ОПГ було не виконано. На середину 60-х років стало очевидним, що намагання вищого керівництва держави без наявності відповідних об'єктивних умов прискорити за допомогою адміністративно-натискних методів знищення особистих господарств і повного переходу селян виключно до праці в громадському секторі, зазнали поразки. Падіння виробництва в особистих господарствах в результаті адміністративного тиску [3.-С.39] в сукупності з низькими темпами розвитку громадських господарств, що не змогли компенсувати втрату частини продукції з ОПГ, призвело в 1958-1965 р. до гальмування розвитку сільськогосподарського виробництва, економічного дисбалансу, зменшення товарних фондів колгоспних ринків, зростання цін на сільськогосподарську продукцію [13.-С.57]. Вперше за повоєнні роки СРСР вимушений був закуповувати хліб за кордоном.

Зростання продовольчих труднощів і поява дефіциту в містах [3.-С.56] призвели до зростання соціальної напруженості як в селі, так і в місті, втрати М. Хрущовим підтримки населення, що стало одним з факторів усунення його від влади. В той же час, значного падіння прибутків сільського населення від ОПГ, їх питомої ваги в сільському господарстві не відбулось – дались взнаки великий запас їх міцності, створений в 1953-1956 рр., вміння селян пристосовуватись до зигзагів державної політики. Скорочення виробництва в ОПГ з лишком компенсувалось за рахунок підвищення цін на ринку.

Нове керівництво, що прийшло до влади після зміщення М. Хрущова, змушене було визнати відсутність об'єктивних умов для зникнення підсобних господарств у найближчому майбутньому, оскільки громадське виробництво не могло за допомогою своїх ресурсів задовольнити потреби колгоспників [3.-С.66]. Жовтневий (1964 р.) [14] і березневий (1965 р.). Пленуми ЦК КПРС в своїх рішеннях відзначили, що ОПГ будуть грати, поки що, велику роль і відмінили обмежувальні норми, що вводились щодо них в 1957-1964 рр.

Таким чином, намагання вищого керівництва держави в 1956-1964 рр. прискорити за допомогою адміністративно-натискних методів процес зникнення особистих господарств і повного переходу селян виключно до ведення громадського господарства без наявності необхідних для цього об'єктивних економічних умов зазнали поразки. Відмова від зваженої сільськогосподарської політики, що проводилась в 1953–1956 рр., мала негативні наслідки для сільського господарства країни.

#### *Джерела та література*

1. Губенко М.П., Ольшевская Г. К. Некоторые проблемы развития сельского хозяйства в годы семилетки // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946 – 1970): Сборник статей. – М., 1972.
2. Радянська Україна. – 1958. – 16 грудня
3. Дьячков Г.В. Общественное и личное в колхозах. – М., 1968.
4. Державний архів Запорізької області

5. Правда. – 1947. – 7 березня
6. Островский В.Б. Колхозное крестьянство СССР. Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов, 1967.
7. Талан Е.П. Колгоспи УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1951-1958). – К, 1966.
8. Правда Украины. – 1958. – 13 февраля
9. Правда Украины. – 1959. – 4 марта
10. Колгоспне село. – 1959. – 19 лютого
11. Радянська Україна. – 1961. – 12 січня
12. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы: Колхозы СССР в 1946-1950 годах. – М., 1972.
13. Макеенко М. Экономическая роль личного подсобного хозяйства // Вопросы экономики. – 1966. – №10
14. Колгоспне село. – 1964. – 5 листопада

### SUMMARY

In an article the basic aspects of the restriction policy of the state to the private subsidiary farms of the rural population at the end of the fifties and in the first half of the sixties are discovered. The author of the article concludes, that private subsidiary farms restrictive policy, attempt to accelerate their disappearance and to proceed extremely to the collective forms of managing by means of power, had negative economic and social consequences and didn't reach the scheduled outcome.